

УДК [81'27(100=112.2):316.647.82]:811.161.2

АКТУАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ МОВИ ЯК ЗАСОБУ НАСИЛЬСТВА¹

Оксана Гаврилів

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна
k418zaab@yahoo.de*

Стаття присвячена вивченню нової проблеми – мови як засобу насильства на прикладі аналізу мовної дискримінації. Автор характеризує лінгвістичне підґрунтя мовної дискримінації, роль мовця та адресата у визначенні мовних дій як дискримінаційних, широке і вузьке розуміння дискримінації. Використано ілюстративний матеріал з німецької мови, розглянуто суспільні процеси, які відбуваються в німецькомовних країнах. Одночасно проведено паралелі до українських реалій.

Ключові слова: мовне насильство, мовна дискримінація, вербальна агресія, політкоректні позначення, мовець, адресат.

Тема мовного насильства належить до нових у мовознавстві, над її дослідженням до останнього часу займалися переважно філософи [1; 3] і щойно останніми роками її почали вивчати мовознавці. У своїх студіях [4; 6] автори розширюють мовознавчі рамки, залучаючи в дослідження суспільні виміри, а мовну дискримінацію трактують, виходячи з прагмалінгвістичної позиції як «інтерактивні і передусім суспільні, соціальні процеси і дії» [4: 9]. Такий підхід із залученням суспільного контексту є новим і важливим, адже якщо врахувати поширену дефініцію про те, що «під мовною дискримінацією розуміють такі форми мовного вживання, за яких одні особи чи групи осіб свідомо чи несвідомо принижують, ображають або вербально атакують інших осіб чи групи осіб» [7], то мовною дискримінацією можна вважати переважну більшість лайливих слів. Вони маркують відхилення від норми і творять синонімічні ряди: лайливі слова на позначення товстої (худої), старої людини, етнічну лайка тощо. У межах окремих груп лайливі слова відрізняються за інтенсивністю від жартівливо-іронічних (*Katzelmacher, Froschfresser* в німецькій мові, в українській – *макаронник, бульбаш, тшук*) до сильно образливих (*Saujude, Neger* – в німецькій мові, *жидівська морда, чорномазій* – в українській мові), тобто їхня потенційна дискримінаційна дія є неоднаковою. Тому Л. Горншайдт та інші автори збірника «Лайливі слова – лайка – пейоризація» [4] розрізняють мовну дискримінацію і вужче поняття, яке називають пейоризацією і яке застосовують виключно до мовних виявів структурної дискримінації, закладеної в структурних властивостях суспільства (як дискримінація жінок в патріархально структурованому суспільстві чи расизм, який не може стосуватися білих). Завдання статті: розкрити лінгвістичне підґрунтя мовної

¹ Статтю написано в рамках наукового проекту «Вербальна агресія і соціальні змінні стать-вік -соціальний стан» за сприяння наукового Фонду FWF.

дискримінації, з'ясувати, які мовленнєві дії є дискримінацією, як здійснювати її дослідження, чи є механізми уникнення мовної дискримінації.

Лінгвістичне підгрунтя мовної дискримінації

Широке трактування мовної дискримінації включає непряму та неадресовану форми мовної дискримінації [4: 17]. При непрямій формі йдеться про сексистські, антисемітські, расистські метафори чи метафори, що базуються на позначеннях зі сфери людей із обмеженими можливостями: вислови *Ти що сліпий/глухий/німий?* чи образливе звертання *лесбіянка* до гетеросексуальної жінки. При неадресованій формі дискримінація проходить не на рівні персональної апеляції у вигляді номінальних фраз, а стосується груп осіб непрямым чином: переважно це звороти, в яких метафорично вживаються різні форми фізичного обмеження людини: *аргументація накульгує*, *політична ситуація є шизофренічною* тощо. Розширюючи поняття мовної дискримінації говорять і про «позитивну дискримінацію», коли виокремлюють позитивну рису, яку вважають типовою для представників певних груп, як от: *Гомосексуали – творчі люди* або *Чорні (негри) – дуже спортивні і мають музичний хист*.

Останній етап розширення поняття мовної дискримінації включає «неназивання» чи «замовчування» (нім. «Ent-Entnennung», «Ent-Erwähnung»). Л. Горншайдт [4: 25] вважає, що з соціально-інтерактивної точки зору така дискримінація набагато гірша, ніж найобразливіші номінації. Прикладом дискримінації через замовчування можна вважати випадки, коли в німецькомовних країнах говорять про «насильство над жінками в сім'ї». Тільки поодинокі автори звертають увагу на цей факт: Бауер-Єлінек [8: 68] справедливо запитує, чому маємо справу із «домами для жінок» («Frauenhäuser»), куди ті можуть піти в скрутних ситуаціях, чому не йдеться про «доми для скривджених» («Opferhäuser»). Натомість в українському суспільному дискурсі тема насильства в сім'ї не обмежується насильством щодо жінок. Вона, на відміну від західних жінок, не постає (і не поставала) бездіяльною жертвою, що є одним із пояснень повільнішого приживання феміністичних ідей в Україні.

Хто вирішує, які мовленнєві дії є дискримінацією?

Відштовхуючись від теорії мовленнєвих актів і розуміючи мову як дію, дослідники мовної дискримінації одночасно заперечують роль учасників мовленнєвих актів – мовця та адресата – у визначенні мовних дій як дискримінаційних. Для того, щоб дискримінувати, слово чи вислів не обов'язково мають бути задуманими як дискримінація, а потенційно дискриміновані не мусять усвідомлювати дискримінацію. З тим, що інтенція мовця може відступати в трактуванні висловлювання як дискримінаційного на задній план, можна погодитися, з ігноруванням перлокутивних ефектів адресата – ні.

В руслі дискусії про те, чиї сприйняття відіграють вирішальну роль у визначенні слова чи вислова як дискримінаційного, доречно також згадати критику Л. Горншайдт [4: 16] на адресу сучасного (німецького) карного права, яке переважно орієнтується на міжособистісні дії, і наполегливі рекомендації залучення суспільно-структурних аспектів. Хоча на теоретичному рівні дослідження мовної дискримінації і потрібно враховувати суспільно-структурні аспекти, проте на практиці годі виділити механізми врегулювання дисонансів між індивідуальним і суспільним сприйняттям мовних дій як дискримінацій. З правової точки зору цілком закономірно виходити від сприйняття адресата. Такий підхід уможливило розв'язання складних ситуацій. Нещодавно представник однієї із українських партій вжив стосовно голлівудської

актриси М. Куніс, яка родом з України, слово *жидівка*. Емоції наростали, поки в дискусію не втрутився рабин Д. Мільман, заявивши: «Мені особисто як людині, не як духовному лідерові, слово «жид» подобається... Для України, так само як і для Польщі, – це слово традиційне. Важливо, що вкладає в це слово людина, яка його вимовляє. І це не можна врегулювати ніяким законодавством» [9: 5].

Чи можлива об'єктивність наукових досліджень на суспільно-релевантну тематику?

Залучення аспектів структурної дискримінації в мовознавчі студії, як і сенсифікація суспільства щодо цієї теми, вимагають особливого чуття і передбачають з неупередженої, нейтральної позиції, а не переслідування політичних цілей. Одночасно постає запитання, чи в дослідженнях суспільних явищ взагалі можлива нейтральна позиція? Якщо, скажімо, дослідниця стоїть на позиціях фемінізму, то вона по-іншому сприйматиме структурні владні стосунки в суспільстві, аніж це було б у випадку дослідника-чоловіка чи дослідниці, які помірковані щодо фемінізму. Тому Л. Горншайдт та ін. вбачають в особистих рефлексіях дослідника важливу складову соціально відповідального, критичного аналізу, виходячи з того, що «кожне дослідження не є нейтральним, і кожне дослідження є політичним» [6: 168], що відмінності полягають лише в тому, що одні наукові продукції ховаються за маскою неупередженості, а інші експліцитно висловлюють свої позиції: «Мої дослідження відбуваються під сильним впливом моїх феміністичних ставлень і переконань» [6: 168]. «Суспільний контекст», який стоїть в центрі визначень мовних дискримінацій, є каменем спотикання: від того, як він сприймається і як він трактується дослідниками, буде залежати, що вони вважатимуть за мовну дискримінацію. Для уникнення односторонності та суб'єктивності студії мовної дискримінації, як і ініціативи введення політично коректних позначень (англ. «political correctness» або скорочено «pc» – на позначення феномену ідеологічно мотивованої заміни позначень), повинні опиратися на серйозну емпіричну базу, а не на індивідуальні рефлексії науковців. Звідси постає важливе завдання соціолінгвістики: опитати «депривілейованих» (жінок, старших людей, мігрантів, людей із нетрадиційною сексуальною орієнтацією) і вводити ті позначення, які є бажаними для них самих – як це сталося зі словом *чорний* в англійській та німецькій мовах, яке пішло від самоназивання (англ. «self-naming»).

Проте досліджень, які базуються на емпіричній базі, сьогодні обмаль. Натомість заведено виходити із позначень, які «ззовні» (тобто недискримінованими) вважаються політкоректними [10: 60]. Це підхід, теоретичне підґрунтя для якого закладають, на жаль, і наукові праці: «Так, жодної ролі не відіграє не тільки те, чи особу або групу осіб, до яких апелюють, запитують про те (чи дія сприймається як дискримінаційна – О.Г.) – навіть дискримінація, що не сприймається як така апелюваними особами, може трактуватися за допомогою запропонованої моделі як дискримінація і як пейоризація» [4: 22].

Як уникнути мовного насильства, не чинячи насильства над мовою?

Для образної мови характерні порівняння, метафори, гра слів, які при широкому підході можуть трактуватися як дискримінаційні. Щодо слів і висловів *negerart/бідний як негр*, *geizig wie ein Jude/скупий як єврей* чи *herumzigeunern/жити як цигани* це зрозуміло, адже таким чином певній нації приписують конкретні негативні риси чи способи життя. Інші випадки не такі однозначні: так, в немилість прихильників політкоректного мовлення потрапив і вислів про успішного футболіста *Nicht nur Bälle, sondern auch die Frauen liegen zu seinen Füßen/До його ніг падають не тільки м'ячі, а й жінки*. Проте цією грою слів образно передається типова для фанів (чи то чоловіків, чи

жінок) поведінка стосовно їхніх кумирів; на основі фразеологізму *zu jemanden Füßen liegen* (падати до чийхось ніг) в іншому контексті може виникнути гра слів, яка стосується чоловіка чи групи чоловіків. Тобто, даний фразеологізм не спрямований виключно на одну із статей (на відміну від згаданих вище порівнянь, які стосуються визначеної нації), а на ситуативну поведінку і тому не може однозначно трактуватися як такий, що дискримінує на основі статевої ознаки.

Широке трактування мовної дискримінації включає не тільки експліцитні форми у вигляді образливих звертань, порівнянь, але й нейтральні запитання, як-от: *Куди ти їдеш цього року відпочивати?* чи *Чому ти не придбаси новий телевізор?* (звернені до особи, яке не має необхідних фінансових можливостей), *Звідки ти родом?* (стосовно мігрантів), *У вас є діти?* (до бездітної особи). Така концепція дуже розширює рамки мовної дискримінації, адже тоді кожне висловлювання може сприйматися як мовна дискримінація, а на мовця лягає велика, почасти непосильна відповідальність за його комунікативну діяльність, яка вимагає постійної рефлексії щодо потенційно дискримінаційних висловлювань. Такий підхід надто ускладнює комунікацію або й робить її неможливою, адже тоді, не маючи ніяких додаткових відомостей про незнайому нам людину (її походження, сімейну, фінансову ситуацію) невідомо, про що її можна запитати, а про що ні.

Доречнішою в сучасному розмаїтому і мобільному світі була б діаметрально протилежна позиція, яка стосується не мовця, а адресата: сприймати висловлювання мовця за апріорі неупереджені, навіть якщо це експліцитні образи. До такого висновку я прийшла після тривалого дослідження феномену «вербальна агресія»: як показують проведені мною опитування² [12: 24], образливі слова і звороти на адресу мовця спрямовані переважно не на його образу, а виконують функцію звільнення від емоцій (див. Таблиця 1). Вербальна агресія не характеризує адресата, а мовця, засвідчуючи його нестриманість, темперамент, особисті проблеми.

Таблиця 1

Функції вербальної агресії

Звільнення від негативних емоцій	Образа адресата	Жартівливе вживання
64%	11%	25%

Одночасно з розширенням поняття мовної дискримінації обмаль уваги надається ненавмисним дискримінаційним діям та нівелюється роль вибачення з боку мовця [5: 49]. Застерігаю проти автоматичного приписування некоректного політичного мислення/ставлення особі, яка вжила неполіткоректний вислів і вважаю суттєвим: чи зворот, який сприймається як дискримінація, був задуманий як такий мовцем (внаслідок чого він пререживає перлокутивний ефект «задоволення, сатисфакція») або чи мовна дискримінація відбулася несвідомо (наприклад, через незнання мовця) і мовець шкодує про сказане. Для класифікації висловлювання як дискримінаційного інтенція мовця може відступати на задній план, проте перлокутивний ефект «образа», який виникає в адресата внаслідок несвідомої дискримінації, може пом'якшуватися внаслідок вибачення мовця.

² 36 усно опитаних віденків і віденців – по 6 чоловіків і 6 жінок в кожній із трьох соціальних груп. Соціальні групи виділялися на основі здобутої освіти: група 1 – особи без закінченої середньої освіти, група 2 – особи без закінченої вищої освіти, група 3 – особи із закінченою вищою освітою.

Те, що про мовну дискримінацію говорять в широкому розумінні цього терміна, стимулюючи дискусії як на мовознавчі, так і суспільно значущі теми, важливо. Внаслідок цих дискусій доречним було б звуження терміна і виокремлення лексичних одиниць (зворотів), які можна було б назвати «конвенційними» чи «абсолютними» мовними дискримінаціями, що сприймаються як такі і поза контекстом. Це невелика група, яка охоплювала б передусім расистсько- і колоніально забарвлені лексеми (*Neger* в німецькій мові), антисемітські висловлювання та історично сильно негативно конотовані лексеми (*жид* в українській, *Saujude, vergasen, durch den Rost fallen* – в німецькій). Дискримінаційні і образливі конотації цих слів і зворотів навряд чи можуть стертися в контексті – як це буває з іншими пейоративами (так, опитані мною австрійці називали сильні етнічні пейоративи *Kanack, Scheißtschusch*, які вони жартиливо вживають на адресу своїх друзів-іноземців і ті їх адекватно сприймають).

Представники єврейської громади негативно сприймають слово *жид*, що є вирішальним (пор. Л. Горншайдт: «сприйняття дії як дискримінаційної з боку структурно дискримінованих «зобов'язує і не підлягає обговоренню» [4: 22]), а аргументація вживання слова тим, що на початку століття в Галичині воно мало нейтральне значення, може означати завуальовані власні антисемітські позиції і не мати мовознавчого підґрунтя. Адже мова – живий організм і еволюція значень (погіршення чи покращення) є звичним процесом, що і відбулося з цим словом. Так само безпідставно покликатися на нейтральне значення слова у французькій мові, адже в українській мові воно розширило внаслідок пейоризації свою семантичну структуру, збагативши її негативним емотивним аспектом, який у французькій відсутній. Такі випадки асиметричних емотивних запозичень спостерігаємо і на прикладі інших мов: нейтральне у французькій *visage* (обличчя) в німецькій мові доповнюється емотивним негативним аспектом і означає *морда*.

Крім невеликої групи конвенційних мовних дискримінацій, питання мовної дискримінації можемо вирішувати тільки в контексті спілкування, беручи до уваги стосунки комунікантів між собою, їхні соціальні позиції, збіг ілокуцій і перлокуцій. Окремі автори виходять з того, що «система, яка б дискримінувала поза мовою, не існує» [13: 34].

Противники мовних змін наголошують, що спочатку позитивні зміни повинні відбутися в суспільстві, а потім вони неминуче віддзеркаляться в мові. Якщо ж позитивні зміни в суспільстві не відбуваються, то нововведення є лише евфемізмами, які, за законом циклу «табу – евфемізм – табу», будуть неминуче отримувати негативне забарвлення (адже суспільне ставлення до певних груп буде залишатися негативним) і вимагати нових евфемістичних позначень. Такий розвиток значень слів непоодинокий, однак з огляду на те, що мова не лише відображає суспільні процеси і явища, але й має здатність стимулювати процеси переосмислення суспільних явищ і соціальної дійсності, помірковані спроби мовних змін можуть бути продуктивними.

1. Butler J. Haß spricht. Zur Politik des Performativen / J. Butler. – FaM : Suhrkamp, 2006. – 264 s.
2. Liebsch B. Subtile Gewalt / B. Liebsch. – Weilerswirt : Velbrück Wiss., 2007. – 254 s.
3. Krämer S., Koch E. Gewalt in der Sprache. Rhetoriken verletzenden Sprechens / S. Krämer u. a. (Hg.). – München : Wilhelm Fink, 2010. – 241 s.
4. Hornscheidt A. L. Pejorisierung – ein konstruktivistisches Konzept zur Analyse von Beschimpfungspraktiken / A. L. Hornscheidt // Schimpfwörter – Beschimpfungen – Pejorisierungen / A. L. Hornscheidt u. a. (Hg.). – FaM : Brandes&Apsel, 2011. – S. 15–45.

5. Hayn E. Structures we live by – die Re_produktion einer Grammatik der «politisch korrekten» «Integration» / E. Hayn // Schimpfwörter – Beschimpfungen – Pejorisierungen / A. L. Hornscheidt u. a. (Hg.). – FaM : Brandes&Apsel, 2011. – S. 46–78.
6. AK Feministische Sprachpraxis Feminismus schreiben lernen / AK Feministische Sprachpraxis (Hg.). – Transdisziplinäre Genderstudien 3. – FaM : Brandes&Apsel, 2011. – 196 S.
7. [Електронний ресурс]. – https://de.wikipedia.org/wiki/Diskriminierung#Sprachliche_Diskriminierung (23.05.2013).
8. Bauer-Jelinek Ch. Der falsche Feind / Ch. Bauer-Jelinek. – Salzburg : Ecowin, 2012. – 174 s.
9. Високий замок. – 2012. – 20–26 грудня.
10. Germann S. Vom Greis zum Senior / S. Germann. – Hildesheim : Olms, 2007. – 319 s.
11. Sow N. Deutschland Schwarz Weiß. Der alltägliche Rassismus / N. Sow. – München : C. Bertelsmann, 2008. – 319 s.
12. Havryliv O. Verbale Aggression. Formen und Funktionen am Beispiel des Wienerischen: / O. Havryliv. – FaM u. a. : Peter Lang, 2009. – 220 s.
13. Kusterle K. Die Macht von Sprachformen / K. Kusterle. – FaM : Brandes&Apsel, 2011. – 218 s.

CURRENT TENDENCIES IN INVESTIGATING LANGUAGE AS MEANS OF VIOLENCE

Oksana Havryliv

*Ivan Franko National University in Lviv
vul. Universytetska 1, Lviv, 79000, Ukraine,
k418zaab@yahoo.de*

The article is dedicated to studying a new problem, namely the language as a tool of violence on the basis of analyzing language discrimination. The author characterizes linguistic reasons for language discrimination, role of speaker and addressee in defining linguistics acts as discriminative ones, as well as wide and narrow understanding of discrimination. Supporting data have been taken from the German language. Social process taking place in the German-speaking countries have also been taken into account. The author draws parallels with the Ukrainian situation.

Key words: language violence, language discrimination, verbal aggression, politically correct nominations, speaker, addressee.

АКТУАЛЬНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ ИССЛЕДОВАНИЯ ЯЗЫКА КАК СРЕДСТВА НАСИЛИЯ

Оксана Гаврылив

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко
ул. Университетская, 1, Львов, 79000, Украина
k418zaab@yahoo.de*

Статья посвящена изучению новой проблемы – языка как средства насилия на примере анализа языковой дискриминации. Автор характеризует лингвистические основы языковой дискриминации, роль говорящего и адресата в определении языковых действиях как дискриминационных, широкое и узкое понимание дискриминации. Использован иллюстративный материал из немецкого языка, рассмотрены общественные процессы, происходящие в немецкоязычных странах. Одновременно проведены параллели к украинским реалиям.

Ключевые слова: языковое насилие, языковая дискриминация, вербальная агрессия, политкорректные обозначения, говорящий, адресат.

Стаття надійшла до редколегії 1.10.2013
Прийнята до друку 29.10.2013